

ELİAS GİBB MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN YARADICILIĞI HAQQINDA

Eyvaz Məhəmmədli oğlu Eminaliyev

ADPU Şamaxı filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

edebiyyatd@bk.ru

Xülasə

Dünya ədəbiyyatının Homer, N.Gəncəvi, V.Şekspir, L.N.Tolstoy kimi nümayəndələri bütün bəşəriyyətə mənsubdurlar. Məhz buna görədir ki, onların həyatı, yaradıcılığı həm öz vətənlərində, həm də xarici ölkələrin ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzindədir. Humanizmi, ədaləti təbliğ edən Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsi hələ öz zamanəsində müasirlərindən Qəstimonlu Lətifinin “Təzkiyə-tüş-şüəra”, Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sam”, sonrakı mərhələdə Şərq şairlərinə həsr olunmuş Əhdi Bağdadının “Gülşəni-şüəra”, Sadiqi Sadiq bəy Əfşarın “Məcmül-xəvas”, Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”, Aşiq Çələbinin “Məşahirüş-şüəra”, Həsən Çələbinin “Təzkiyə-tüş-şüəra”, Riyazinin “Riyazüş-şüəra”, Həsən Çələbi Qınalızadənin “Təzkiyə-tüş-şüəra” təzkiyələrində geniş yer almışdır. Önemli faktdır ki, Füzuli irsinin elmi şəkildə öyrənilməsi və nəşri sahəsində Türkiyə, Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, Avropa şərqşünaslarının da özünəməxsus xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrdən etibarən dünya şərqşünaslıq elmində M.Füzulinin ədəbi şəxsiyyətinə, zəngin bədii yaradıcılığına maraq güclənir. Bu mənada M.Füzulinin Avropa oxucularına tanıtılmasında J.T.Hammer-

Purqştallın, A.Krımskinin, V.D.Smirnovun, Y.E.Bertelsin, Hammerin, M.Hartmanın, E.Q.Braunun, C.Redhausun, Huar və başqalarının əməyi vardır. Məsələn, Hammer- Purqştallın iki min iki yüz osmanlı şairindən bəhs edən (yeri gəlmişkən, E.Gibb bu kitabı “osmanlı şairlərinin adlarından ibarət lüğət” adlandırır. Bax: E.J.W.Gibb. *History of Ottoman poetry*. vol I. London, 1900, 447 p.) “Osmanlı şeirlər sənətinin tarixi” əsərinin adını çəkmək olar. Ümumiyyətlə, Şərqə maraq XIX əsrdən etibarən artmağa başlamış, siyasi, iqtisadi müstəvidə maraqların toqquşduğu bu bölgədə bədii ədəbiyyatın mədəniyyət və incəsənətin öyrənilməsinə də ciddi elmi münasibət yaranmışdı. Bu sahədə Rusiya daha öndə idi. Peterburqda Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində Şərq Dilləri İnstitutu açılmış, Qazan və Moskvadakı ali məktəblərdə Şərq dillərinin öyrənilməsinə başlanılmışdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, sonrakı mərhələdə Y.E.Bertels, Y.N.Marr, A.Y.Krımski kimi şərqşünaslar yetişdi, lakin Avropa ölkələrinin Şərqə marağı Rusiyadan fərqli olaraq daha demokratik səciyyəli idi.

Açar sözlər: Şərq, lirika, Avropa, ədəbi əlaqə, tənqid.

Summary

Representatives of world literature such as Homer, N. Ganjavi, V. Shakespeare, L.N. Tolstoy belong to all mankind. That is why their life and creativity are always in the center of attention both in their homeland and in the literary studies of foreign countries. The literary legacy of Muhammad Fuzuli, who preached humanism and justice, was still in his time, among his contemporaries, "Tazkiretush-shuera" by Gastimonlu Latifi, "Tohfeyi-Sam" by Sam Mirza, "Gulshani-shuera" by Ahdi Baghdadi, dedicated to Eastern poets at a later stage, "Majmaul- khavas", Amin Ahmed Razi's "Haft iklim", Ashiq Chalabi's "Mashahirush-shura", Hasan Chalabi's "Tazkiratush-shura", Riyazi's "Riyazush-shura", Hasan Chalabi Ginalizade's "Tazkiratush-shura" took place widely. It is an important fact that in the field of scientific study and publication of Fuzuli's heritage, along with the scientists of Turkey and Azerbaijan, European orientalists have also made special contributions.

Since the 19th century, interest in the literary personality and rich artistic creativity of M. Fuzuli has been growing in the world oriental studies. In this sense, J. T. Hammer-Purgstall, A. Krymsky, V. D. Smirnov, Y. E. Bertels, Hammer, M. Hartman, E. G. Brown, J. Redhaus, Huar and others contributed to introducing M. Fuzuli to European readers. For example, Hammer-Purgstall's book about two thousand two hundred Ottoman poets (by the way, E.Gibb called this book "a dictionary of names of Ottoman poets". See: E.J.W.Gibb. *History of Ottoman poetry*. vol I. London, 1900, 447 p) The work "History of the art of Ottoman poetry" can be mentioned. In general, the interest in the East began to increase from the 19th century, and in this region, where interests clashed on the political and economic levels, a serious scientific attitude was also formed to the study of fiction, culture and art. Russia was ahead in this field. The Institute of Oriental Languages was opened under the Ministry of Foreign Affairs in Petersburg, and the study of Oriental languages was started in universities in Kazan and Moscow. As a result of this, Orientalists such as Y. E. Bertels, Y. N. Marr, and A. Y. Krymsky grew up at a later stage, but the interest of the European countries in the East was more democratic in contrast to Russia.

Key words: East, Lyrics, Europe, Literary connection, Criticism.

Dünya şöhrətli Elyas Con Vilkinson Gibb Türk dili və ədəbiyyatına, adət-ənənəsinə, bütövlükdə Türk xalqlarına böyük ehtiram bəsləmiş, Türk dilində sərbəst yazıb-oxumağı bacarmış, çoxcildli “Osmanlı poeziyasının tarixi” adlı əsərini qələmə alaraq şərqşünaslıqda yeni bir səhifə açmışdır. E.Gibbin gəldiyi elmi qənaət belə idi ki, “Türklər və Türk irqinə mənsub olanlar hər şeydən əvvəl hərbdirlər... Onların cəsurluğundan danışmağa ehtiyac yoxdur. Bütün dünyaya məlumdur ki, cəsarət hər bir təmiz türkə irsən keçən bir doğum nişanəsidir. Sadıqlıq da onlara məxsus olan bir keyfiyyətdir ki, özünü bir çox istiqamətdə göstərmişdir. Bu kimi xüsusiyyətlər, bəlkə də, Osmanlı poeziyasının ən bariz vəsfinin bünövrəsini təşkil edir” (6 ,s. 6).

Zəngin bir protestant ailəsində doğulan E. Gibb türk, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilmiş, zəngin kitabxana sahibi olmuş, qırx dörd illik həyatının böyük bir dövrünü “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərini yazmağa həsr etmişdir. Həyatda olarkən altı cildə ibarət olan bu fundamental tədqiqat işinin yalnız bir cildinin nəşrini görə bilən E.Gibbin pərakəndə halda olan əlyazmalarını onun ailəsinin xahişi ilə ən yaxın

dostu şərqsünas E.Braun sistemləşdirərək kitab halında çap etdirmişdir.

E.Gibb “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının Qazi Bührhanəddin, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarları haqqında da dolğun elmi məlumat vermişdir. Mütləq qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının Qərb ölkələrində elmi şəkildə tanındılmasında ilk addım atan E.Gibb olmuşdur. O, klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını tədqiq etməklə yanaşı, onların əsərlərindən bədii nümunələri ingilis dilinə tərcümə etmiş, Avropa alimlərinin, oxucularının diqqətini bu zəngin xəzinəyə yönləndirə bilmişdir. Məsələn, Q.Bührhanəddinin həyatını, hərbi, elmi, dini, ədəbi sahələrdəki fəaliyyətini bir çox mənbələr əsasında araşdıran E.Gibb onun ümumtürk düşüncə tarixində böyük yer tutduğunu söyləyir, F.Nəimini Şərq dünyasının “yeni bir peyğəmbəri” adlandırır, İ.Nəsimini Türk hürufi şairləri arasında ən istedadlı, yeganə haqq şairi kimi tanıyır.

Həm Şərqdə, həm də Qərbdə M.Füzuli irsinə ardıcıl maraq onun bənzərsiz sənəti ilə bağlı olmuşdur. Sırr deyil ki, “Füzuli yaradıcılığının təsir dairəsi əhatəli, tutumlu olmuş, şairin yaşayıb-yaratdığı dövrdən günümüzdə qədər Yaxın Şərq və xüsusilə türk xalqlarının çox müqtədir sənətkarları ondan oxuyub öyrənmiş, Füzuli sənətinin ənənələrini davam etdirmişlər” (2, s. 439).

E.Gibb Avropa şərqsünaslığında M.Füzuli haqqında daha ətraflı və elmi məlumat verən, şərqsünaslardan fərqli olaraq, M.Füzulini Azərbaycan şairi kimi təqdim edən ilk alimdir. O, dahi Azərbaycan şairi haqqında məlumat verən təzkirəçilərin qeydlərinə tənqidi yanaşmış, şairi məhz yaradıcılığı əsasında dəyərləndirməyə çalışmışdır. E.Gibbə qədər Ç.Riyo, E.Braun, Kassel, A.Bombaçi və başqaları M.Füzuli haqqında səthi məlumat vermişdilər. E.Gibb isə “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərinin üçüncü cildinin altıncı fəslində “Azərbaycan şairləri” bölməsində M.Füzulini bir şərqsünas tədqiqatçı kimi təqdim edir. Diqqətçəkən məqamlardan biri və ən vacibi budur ki, E.Gibb M.Füzulidən bəhs edərkən onu Türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində öyrənir, bu dahi Azərbaycan şairinin türk mənşəli olduğunu diqqət mərkəzində saxlayır. Çox önəmlidir ki, hələ 1888-ci ildə E.Gibb Nyu-Yorkda nəşr olunan “Türkiyə” adlı əsərində M.Füzulidən bəhs etmiş, doğrudur, onu “fars üslublu şair” adlandırmaqla yanlışlığa yol vermişdir, lakin ilk tədqiqatında M.Füzulinin sənətinə vurğunluğunu gizlətməmişdir. E.Gibb bu istiqamətdəki elmi araşdırmalarının sonrakı mərhələsində yanlışını düzəldir, M.Füzulini sənətdə yeni bir yolun banisi adlandırır. O, bir tədqiqatçı kimi Azərbaycanın dahi şairinin yaradıcılığı, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olduğdan sonra bu qənaətə gəlmişdi.

M.Füzuli öz istedadının möcüzəsinə güvənərək “Fars divan”ındakı qitələrinin birində inamla yazırdı:

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
Onda bir zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm,
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm. (4, s. 425)

E.Gibb Azərbaycan şairlərindən, o cümlədən M.Füzulidən üç kitabında bəhs etmişdir: 1888-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi “Türkiyə” adlı kitabında, 1901-ci ildə yenə də Nyu-Yorkda işıq üzü görən “Dünyanın böyük klassikləri” adlı əsərində və 1901-ci ildə ölümündən sonra E.Braun tərəfindən Londonda çap edilən “Osmanlı poeziyası tarixi” əsərinin üçüncü cildinin altıncı fəslində. İlk əsərində M.Füzuli haqqında əhatəli məlumatla malik olmayan E.Gibb şair haqqında yığcam məlumatla kifayətlənmiş, türkdilli xalqlar arasında məşhur olduğunu, “Divan”ının, “Leyli və Məcnun”unun geniş yayıldığını söyləmiş, şairin iki qəzəlini də ingilis dilinə tərcümə edərək kitaba daxil etmişdir. İkinci – “Dünyanın böyük klassikləri” kitabında M.Füzuliyə xüsusi yer ayıran E.Gibb “Leyli və Məcnun” poeməsindən bəzi parçaları, bir müsəddəs və bir müxəmməsi də ingilis dilinə tərcümə etmişdir. E.Gibbi M.Füzulinin qüdrətli bir şair kimi nadir istedadı, yaradıcılığındakı möhtəşəm eşq özünə cəlb edirdi. “Füzuli şeirinin qüdrət mənbəyi məhəbbətdir. Məhəbbət Füzuli şeirlərinə qol-qanad verib, onu ölkələrdən-ölkələrə, qitələrdən-qitələrə gətirən əsas amildir. İnsan qəlbinin bu ali və nəcib hissi şairin

əsərlərində elə bir qüvvədir ki, onun təsiri əbədi yaşayacaq və öz müəllifini yaşadacaqdır. Füzulinin eşq və məhəbbət anlayışını son dərəcə geniş və çoxcəhətlidir” (1 ,s.115).

Füzulüşünəşliqda belə bir yekdil rəy vardır ki, dahi şairin məhəbbət süjetli qəzəllərini, ümumiyyətlə, mayası eşq olan əsərlərini bütövlükdə ilahi eşqə rəmz, məcaz kimi mənalandırmaq doğru deyil. Bu əsərlərin əksəriyyəti saf, təmiz, insani hisslərin tərənnümünə həsr edilmiş ecəzkar bədii nümunələrdir. E.Gibbə görə, M.Füzuli insan qəlbini ehtizaza gətirən, dünyanı, həyatı gözəlləşdirən, insanda ən müqəddəs duyğuları, ülvə hissləri yaradan ilahi və dünyəv eşqi qələmə aldığındandır ki, sənəti bənzərsiz, adı ölməzdir. Həqiqətən də, “Füzuli eşqinin “qeyri-adiliyi” ancaq bir mənada düzdür. Bu eşq adı insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Odur ki, hər adam bu qəlbə “sirlərinə ”vaqif ola bilməz” (4 ,s. 51).

E.Gibb M.Füzulini tamamilə orijinal yaradıcılığa malik sənətkar adlandıraraq, onun yaradıcılığının heç kimə bənzəmədiyini inamla qeyd edir: “İlhamını qəlbindən alan Füzuli öz dühasının işığı ilə yeni bir cığır açmış, heç kəsi təqlid etməmişdir” (5,s.76). O, M.Füzuli poeziyasının məşhurluğundan bəhs edərkən, şeirlərinin geniş bir coğrafiyada tanındığını söyləyərkən, şairin ana dili olan Azərbaycan dili haqqında, bu dilin “Türk-fars sərhədləri boyunca” anlaşılan olduğunu da diqqətə çatdırır: “Nəvai dövrünü bilən hər bir kəs şairin əsərini oxuyub başa düşməkdə çətinlik çəkdiyi halda, Füzulinin yazdığı hər hansı bir şeyi oxuyarkən çətinlik çəkməz” (6, s. 75).

M.Füzuli sənətdə təqlidin rüsvayçı bir iş olduğunu bəyan etmiş, hətta özünə təxəllüs seçərkən ortaqlıqdan, eynilikdən uzaq durmuş, çoxlarının qəbul etmədiyi “Füzuli – elmlərin cəmi” təxəllüsünü qəbul etmişdi. Bunu gözəl bilən E.Gibb yazırdı ki, Füzuli yeganə şairdir və heç kəs onu bir kəsi təqlid etməkdə günahlandıra bilməz, Türk ədəbiyyatında qəlb şairi olaraq tək qalmaqdadır.

Füzulüşünəşliqda dahi şairin “Leyli və Məcnun” poeması həmişə diqqət mərkəzində olub, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərindən, ənənəyə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edilib. E.Gibb də bu əsəri müəllifinə şöhrət gətirən “ən gözəl əsər” deyə təqdir edir. O, M.Füzulini “zəmanəsinin güzgüsü” ona görə adlandırırdı ki, dahi şair istər lirik , istərsə də ictimai motivli əsərlərində həyat həqiqətinə sadıq qalır. E.Gibb əminliklə yazırdı ki, M.Füzuli heç vaxt dəb xatirinə qeyri-təbii ifadələr, ibarələr işlətməyib, ən böyük mübaliğələrinin kökündə sadə həyat həqiqəti dayanır və bu baxımdan “Leyli və Məcnun” poeması daha çox maraq doğurur. O, M.Füzulidən də əvvəl türk dilində “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazılmadığını iddia edən Avropa şərqşünaslarının mülahizələrini konkret dəlillərlə təkzib edir, türk, cığatay-türk dilində bu mövzuda yazılmış əsərləri tədqiqata cəlb etməklə bir şərqşünas alim kimi daha geniş məlumata malik olduğunu ortaya qoyur. E.Gibb Behişt, Xəyali, Hamidi kimi müllifləri nümunə göstərir, M.Füzulidən cəmi altmış il əvvəl Ə.Nəvainin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” əsərindən xəbərsiz ola biləcəyinin inandırıcı olmadığını qətiyyətlə bildirirdi.

E.Gibbin tədqiqatlarında Türk xalqlarının, ocümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması yalnız şərqşünaslıq faktı yox, həm də Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin inkişafıdır, klassik mədəni irsimizin dəyər göstəricisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı”, 1958.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III cild. Bakı: “Elm”, 2009.
3. Əliyeva L.Ə. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı: “Ozan”, 1997.
4. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2005.
4. Paşayev Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: “Çaşıoğlu” , 2018.
5. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol I. London, 1900.
6. Gibb. E.J.W. A Histoty of Ottoman poetry. vol III. London, 1902.